АХЛОҚИЙ МЕЪЁРЛАРНИНГ ВА УЛАРНИНГ БОШҚАРУВЧИЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Мурод Сайидов
ЖДПУ доценти фалсафа фанлари номзоди

Аннотация

Мазкур мақолада ахлоқий меъёрларнинг ва уларнинг бошқарувчилик хусусиятлари баён қилиниб,уларнинг шахс маънавий камолатида тутган ўрни баён қилинган.

Калит сўзлар: Ҳалоллик, ростгўйлик, ҳаёлилик, инсофлилик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик,адолат,бурч.

Аннотация

В данной статье излагаются этические нормы и особенности нравственности, а также выражается нравственное совершенство личности.

Ключевые слова: Честность, правдивость, воображение, честность, вежливость, порядочность, скромность, справедливость, долг.

Annotation

This article sets out ethical standards and features of morality, and also expresses the moral perfection of the individual.

Key words: Honesty, truthfulness, imagination, honesty, courtesy, decency, modesty, fairness, duty.

Ахлоқий меъёрлар ахлоқий онгнинг ўзига хос структуравий элементи саналади. Улар ахлоқий тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор қамровли. Ахлоқий меъёрларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқшунослик тушунчаларини ва ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурувватлари ҳам дейиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий, лекин кенг тарқалган шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, ҳаёлилик, инсофлилик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса диққатга сазовор.Умуман олганда ахлоқий меъёрлар ижтимоий тартибот жараёнида амалий аҳамият касб этади. Улар инсонни бошқа мавжудотлардан ажратиб турувчи, эзгу фазилатларни юзага чиқарувчи омиллар сифатида намоён бўлади.

Юқоридаги кўрсатилган ахлоқий меъёрларнинг айримларини илмий манбалардаги талқинини изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Булар орасида ҳалоллик тушунчаси ижтимоий-маънавий муносабатлар тизимидаги ахлоқий меъёрлар орасида энг зарурларидан бири ҳисобланади.

Ахлоқшунос олим Абдулла Шер ҳалоллик виждон, адолат ва бурч каби ахлоқшунослик мезоний тушунчалари билан боғлиқлиги, инсоннинг ўзгача муносабати ўзига муносабатидек соф, покиза бўлишини талаб қиладиган ахлоқий меъёр эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, ҳалоллик даставвал диний тушунча сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иқтисодий ҳатти-ҳаракатлари сифатини белгилаб берувчи шаръий меъёр бўлиб амал қилган, унинг зидди-ҳаром диний нуқтаи – назардан салбий ҳисобланган ҳатти-ҳаракатларга нисбатан қўлланилган. Демакки, ҳар бир диний эътиқоднинг асосида ахлоқийлик ётади ва у кўп ҳолларда ибодатдан баланд қўйилган: солиҳ бандалар, «Қуръон»да айтилганидек, энг аввало гўзал ахлоқ эгаларидир.

Шу боисдан кейинчалик ҳалоллик нисбатан тор шаръий қобиқдан чиқиб, аста-секинлик билан шахс ҳаётидаги кенг қамровли ахлоқий меъёрга айланди, теран маънавийлик касб этгани ҳолда, кундалик ҳаётдаги инсонийликни белгилайдиган умуминсоний фазилат бўлиб қолди.[3,56] Масалан, ҳозирги кунда ихтисослашган меҳнат тақсимотининг такомиллашуви, илм-фан тараққиётининг юксалиши натижасида биз касбий ҳалоллик илмий ҳалоллик, иқтисодий ҳалоллик в.б. ҳақида гапиришимиз мумкин.

Маълумки, "ҳаром" моҳиятан ҳалолликнинг диалектик зидди ҳисобланади. Шунинг учун ахлоқий муносабатлар тизимида ҳаромлик ёхуд нопокликнинг ҳалолликка нисбатан кам учрамаслиги доимо ахлоқшуносларни ташвишга солиб келган. Чунончи, Имом Ғаззолийнинг ҳаром ейиш ҳақида тўхталиб, мана бундай дейиши бежиз эмас: «… Хоҳи зулм билан олинган бўлсин (куч ишлатиб, хоинона ундириш ва босқинчилик-ўғрилик йўллари билан олиш); хоҳ завқ ва ўйин йўли билан олинсин (қимор ва шунга ўхшаш нарсалар билан бўлганидай); хоҳ ҳийла ва найранг йўллари билан олинсин (товламачилик ва алдамчилик, тарозидан уриш каби); ўз моли ва бойлигини ҳаром ишларга (ичкиликбозлик, қимор, фоҳишабозлик) харжлаши - ҳаммаси ҳаром ейишга киради»[5,75].

Ҳалолликнинг мавжудлиги фидоийлик ахлоқий тамойили ва ростгўйлик ахлоқий меъёри билан шартланади; доимо ҳалоллик қилиш ёки ҳалол яшаши учун киши албатта нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз билан иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрўга эга, ҳурматга сазовор бўлади. Қайси жамиятда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳукум суради.

Дил, тил ва амал бирлиги масаласи ҳам ҳалоллик тушунчасида қамраб олинади. Дил, тил ва амал ўртасидаги ўзаро номувофиқлик XIX аср охири XX аср бошларида Европада кенг тарқалган нигилизм фалсафий таълимотини юзага келтирди ва бу жараён айни жараён танқидига қаратилган эди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақириш жамият маънавий устуворлигининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов нутқларидан бирини «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин» деб, бошқа бир суҳбатини эса «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» деб атагани бежиз эмас; ҳозирда ҳалол, ростгўй, инсофли, фидойи инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини қуриш - фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижтимоий-сиёсий янгиланишдир.

Ростгўйлик ахлоқий ҳодиса, бироқ уни амалга ошириш осон кечадиган жараён эмас. У инсондан сабр-тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади, ростгўй инсон қўрқувдан фориғ бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормайди: кимларнингдир кўзига қараб, яқинларини ёки ҳамкасабаларини хафа қилишдан, ўз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчимайди. Тўғри, бундай муносабат туфайли ростгўй инсон азият чекиши, таъна-дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамга ёки муайян гуруҳга воқеликни асл ҳолида етгазганлигидан, уларни нотўғри йўлга солиб юбормаганлигидан қалбда пайдо бўлган қониқиш ҳисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички бир қувонч унга баланд руҳ бағишлайди.

Ёлғонга келсак, уни кўпчилик донишмандлар энг катта ёвузликлар сирасига киритишган. Чунки ёлғончи кишилар бўлган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб одамларни адаштирадилар, ўзлари ҳам адашадилар. Кимнингдир ёки кимларнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончга лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка созовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлдилар ва турмушда ҳатто ҳаёт-мамот масалаларида нотўғри қарорлар қабул қиладилар, бу нарса эса фожеага олиб келади. Ёлғончилик қилган одам ҳам «қуруқ» қолмайди, у ҳам ўз «фожеавий улуш»ига эга бўлади, унга бундан буён номуссиз, каззоб, ишониб бўлмайдиган одам сифатида муносабат қилинади, бу бир томондан, иккинчи томондан, ўзи ҳам зарар кўради. Бунга ўзбек халқ эртақларидан биридаги икки марта ярим кечада «Уйим ёниб кетди!» деб

ёлғондан фарёд кўтариб, ҳаммани - соғу касални, қарию ёшни оёққа турғизиб овора қилган, учинчи марта ҳақиқатдан ҳам уйига ўт тушганида кўтарилган дод – войга ҳеч ким эътибор қилмаган ёлғончининг қисмати мисол бўла олади. Ўз қишлоқдошларининг ишончини йўқотган эртак қаҳрамони фақат ўзгаларнигина эмас, ўзини ҳам алдади: учинчи чорловига ҳеч ким ёрдамга келмади, уйи таг-туги билан ёниб кетди, бошпанасиз қолди. Ҳар қандай ёлғончининг пешонасида ана шундай «бошпанасиз» паноҳсиз қолиш қисмати бор. Зеро ҳар бир инсон учун ўзгаларнинг унга бўлган ишончи энг қоим паноҳдир; ўзгаларнинг ишончи инсоннинг ўзига ишончини шакллантиради ва мустаҳкамлайди.

Ахлоқ фалсафасининг навбатдаги меърий тушунчаси ҳаёлиликдир. Ҳаёлилик ахлоқий меъёрига тўхталишдан аввал ҳаё тушунчасининг мазмун моҳиятини изоҳлаш зарур. Ҳаё – муҳим ахлокий меъёр, айни пайтда хулқий гўзалликнинг асосий белгиларидан бири. Ҳаё уят ҳисси билан ўхшаш бўлса-да, аслида андиша ва ибога яқин фазилат тарзида намоён бўлади, у нафосат билан уйғунлашиб кетади. Ҳаёлилик ахлоқий меъёр сифатида хулқий гўзалликнинг асосий белгиларидан ҳисобланади. У, гарчанд бир қарашда уят ҳисси билан ўхшаш бўлса-да, аслида ўзини кўпроқ андиша ва ибога яқин фазилат тарзида намоён қилади, унда ахлоқий моҳият эстетик хусусият - нафосат билан уйғунлашиб кетади. Ҳаёдан одатда, инсон қизаради, бу қизариш, айниқса хотин-қизларда ички гўзалликнинг юзга тепчиб чиқишига сабаб бўлади ва алоҳида бир нафисликни, майинликни вужудга келтиради. Инсоннинг ўзи содир этган ёки бошқалар воситасида амалга оширилган ахлоқийликка зид ҳатти-ҳаракатлардан ноқулай вазиятга тушиши, ўнғайсизланиши, мулзам бўлиши уят ҳиссида ҳам мавжуд. Лекин бу ҳолатлар уятда ижтимоийлик касб этган бўлади, шу сабабли улар хатти-ҳаракат содир қилингандан сўнг ҳам давом этади ва кўп ҳолларда виждон азобига айланади. Ҳаётда эса мазкур ҳолатлар соф маънавий табиатга эга ва вақт доирасида чекланган бўлиб, улар хатти-ҳаракат содир этилаётган пайтдагина юзага чиқади [1,68].

Шарқ донишмандлари, хусусан, Абу Лайс ас-Самарқандий, Ғаззолий, Навоий каби алломалар, кейинроқ эса Авлоний, Фитрат сингари жадид мутафаккирлари, ҳаёни юксак ахлоқий қадрият сифатида олиб қараганлар, уни иккига - одамлар олдидаги ҳаёга ва Аллоҳ олдидаги ҳаёга ажратганлар ҳамда номуснинг бир кўриниши деб таърифлаганлар. Чунончи, «Ҳаё, - деб ёзади Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» асарида, – дилни равшан қиладурган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир… Иффатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби ҳаёдир [6,59]. Инсофлилик – ахлоқий меъёрлар орасида бошқарувчилик аҳамиятига эга. Бу тушунчанинг моҳиятида инсоф тушунчаси ётади. Инсоф - адолат ва виждон амри билан иш тутиш туйғуси; ишда, кишиларга муносабатда ҳалоллик, тўғриликни англатадиган тушунча. Инсофли одам олди-бердида хам доимо ҳалол, тўғри сўзли, тартиб-интизомли бўлади. Инсофли киши эзгулик, яхшилик, савоб ишга ташна бўлиб яшайди. Бировга яхшилик қилиш, мурувват ва саҳоват кўрсатиш, ўз ҳаракатидан маънавий баҳра олиш инсофли кишининг ҳаёт мезони.

Инсофлилик ҳам ҳалоллик каби виждон тушунчаси билан боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетади. Лекин бу юзаки таассурот. Чунки ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маънавий ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. Инсофлилик эса ижобийликда ҳалолликдан ҳам бир қадам олға ташланган ҳолатдир: унда киши ўз ҳалол ҳақи ва ҳаққидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади.

Шунингдек, хушфеъллилик, ширинсуханлилик, камтаринлик, босиқлик сингари ахлоқий хатти-ҳаракатлар меъёрийлик нуқтаи назаридан ғоят муҳим. Чунки ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фуқаролар муомала маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади. Зеро, хушфеъл, ширинсухан инсон ўзининг ҳар бир муваффақиясизлигига фожиа сифатида қарамайди, алам ёки ғазаб билан ёмон кайфиятини бошқаларга ўтказишга

интилмайди; атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англатувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият доимо ўшандай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнак олишга интилади. Хушфеълликнинг асосий шарти сифатида хушмуомалалик кўрсатиб ўтилади.

Хушмуомалалик — теварак-атрофдагиларга доимо хурматли муносабатни ифодаловчи ахлокий фазилат. Хушмуомалалик ўзаро муносабатлардаги сифатлардан энг кимматлисидир. У тарбия топган инсоннинг одоблилик, назокатлилик, илтифотлилик, мехрибонлик, зийраклик каби хусусиятларга якин. Барча бу хусусиятлар хушмуомалалик билан бирга кишиларнинг бир-бирига бўлган хурматининг асосини ташкил этади. Хушмуомалаликнинг зидди кўполлик, кўрслик, жиззакилик, баджахиллик, одобсизлик, манманлик. Хушмуомалалик туфайли кишиларга маъкул бўладиган соғлом мухит хосил бўлади (хусусан, оилада хам). Яхши хулкли киши хар доим шундай мухитни яратишга харакат қилади.

Болаларнинг хушмуомалалиги оиладаги катталарнинг хушмуомалалиги натижасидир. Оила аъзоларининг бир-бирига бўлган яхши муоамалалари, илтифотлиликлари, бир-бирларига гап кайтармасликлари, ёрдам беришга тайёр эканликлари, ширин сухбат куришлари болага Хушмуомалалик хиссини сезишга ёрдам беради, яъни кишиларга нисбатан бўладиган яхши муносабатдан қоникишни билдиради. Аксинча, оғизда болаларни хушмуомала бўлишга чакириб, амалда бир-бирларига нисбатан одобсиз, кўпол муносабатда бўлган шахслар тескари натижага эришадилар. Хушфеллик камтаринликда ҳам ўзини намоён қилади.

Камтарлик — шахснинг кишиларга ва ўз-ўзига муносабатини ифодалашда, ўзига нисбатан ортиқча хурмат ёки алохида эътибор талаб қилмасликда намоён бўлувчи фазилат. Камтарнинг зидди — мактанчоклик, манманлик, кибру хаволиликдир. Камтар кишилар билан яхши муомалада бўлишда, бошкаларга хурмат билан қарашда, ўзини бошқалардан устун қўймасликда, ўзининг муваффақияти билан мақтанмасликда, ўз хатти-харакати ва хулқига танқидий кўз билан қарашда кўринади. Камтар инсон унинг хизматига, ютуғига берилган хар қандай бахо ёки мукофот нисбий эканлигини яхши тушунади. Шунинг учун мақтовларга кеккайиб кетмайди, хушомадга учмайди. Камтар бўлиш — кишининг ўзига, ўз қобилиятига ва хулқ-атворига нисбатан талабчан бўлиш демакдир.

Камтар киши ўзининг шахсий хизматларидан кўра, ўз жамоаси эришган муваффақиятлар каттароқ ахамиятга эга эканлигини тушунади. У ғурурланмайди, ўз хизматлари, қобилиятлари ва ўзининг бошқалардан устунлигини пеш қилмайди. Камтар киши ўз фикри ва маслагини зўрлаб ўтказишга уринмайди, балки бошқаларни ишонтириш йўлларини ахтаради ва фақат шу тарзда мақсадга эришади. У бировларнинг камчиликларига қатъиятлик билан ёндашади. Шу билан бирга уларнинг шаънига тегмаслик йўлини тутиб, хушмуомалалик қилади. У бировни хушомад қилиб мақтамайди, ўзи хам савлат тўкиб мақтанмайди. Камтарлик табиийлик билан узвий боғлиқ. Табиийлик, қанчалик ютуққа эришмасин, ўз қиёфасини, аслини сақлаб қолиш демакдир. Унга риёкорлик, сунъийлик, таннозлик, муғомбирлик хислатлари ёт.

Лекин камтар, хокисорлик бобида меъёрни унутмаслик лозим. Ортиқча камтарлик кишиларнинг ғашига тегади, энг ёмони ундай кишиларни атрофдагилар ожизликка йўядилар, менсимай қўядилар.

Оилада ота-оналар ўзларининг камтарона юриш-туришлари билан болаларига ҳар жиҳатдан ибрат бўлиб, уларда камтарликни ривожланишига кўмаклашадилар.

Умуман олганда хушфеъллилик, ширинсуханлилик қай даражададир кўпроқ ихтиёр билан, кишининг маълум бир инсоний табиатга интилиши билан боғлиқ бўлса, босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик аксинча, кўпроқ ирода кучи натижасида юзага келади. Зотан инсоннинг ўз ғазабини боса билиши, норозилигини барвақт билдирмаслиги; сўзлагиси, бирор-бир гап билан ўзини кўрсатгиси келиб қолганда ўша истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалада босиқ, камтарин, «етти ўлчаб бир кесиш»

тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар.

Шундай қилиб, ахлоқий меъёрлар бир-бири билан шу даражада чамбарчаски, баъзан бирини иккинчисидан аниқ ажратиш қийин, зеро улар хулқ ва одоб доирасидаги ахлоқий ҳатти ҳаракатлардир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ш.Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т.: “Ўзбекистон” 2019 1-китоб
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Т., “Маънавият”, 2008.
3. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010.
4. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. – Тошкент: Ёзувчи, 2001.
5. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. –Тошкент: Адолат, 2002.
6. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Ж.2. – Тошкент: Маънавият, 1998.